

สัญญาแห่งสถานที่ กรณีศึกษา : ชุมชนชาวจีนย่านตลาดน้อย กรุงเทพมหานคร

SEMIOTICS OF PLACE CASE STUDY: TALAD-NOI; THE LIVING

CHINESE PLACE IN BANGKOK

ฐิติวัฒน์ นงนุช¹

¹คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีปทุม e-mail : thitiwat.no@spu.ac.th

บทคัดย่อ: งานวิจัยเรื่องสัญญาแห่งสถานที่เป็นการศึกษาภายใต้กรอบความคิดในการวิจัยจากแนวทางการศึกษาปรากฏการณ์ศาสตร์และสัญศาสตร์ เพื่อการขยายขอบเขตความเข้าใจทางปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมือง ที่ว่างและสถาปัตยกรรม โดยมุ่งเน้นการตอบคำถามที่ว่าสัมผัสการรับรู้สถานที่ที่เกิดขึ้นได้อย่างไรเป็นสาระสำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ จากการศึกษาพบว่าสัมผัสการรับรู้สถานที่เกิดจากองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญห้าประการ ได้แก่ หนึ่งร่องรอยทางประวัติศาสตร์ที่ยังคงอยู่ สองวิถีชีวิตในแบบพุทธของชาวจีน สามการซ้อนทับของกิจกรรมในสถานที่เดียวกันอย่างแยกไม่ออก สี่ผู้คนเชื้อสายจีน ห้าสัญลักษณ์ทางพิธีกรรมความเชื่อ อาคารและสถาปัตยกรรม ตลอดจนภาษาที่ใช้ในการสื่อสารระหว่างกัน นอกจากนี้ผลของการวิเคราะห์เพื่อจัดกลุ่มขององค์ประกอบทางกายภาพในฐานะที่เป็นระบบสัญลักษณ์นั้นนำไปสู่ความเชื่อมโยงกับรากฐานทางวัฒนธรรมของชาวจีน ได้แก่ กลุ่มของสัญลักษณ์ทางด้านฮวงจุ้ยมีรากฐานมาจากวัฒนธรรมทางด้านดาราศาสตร์ในแบบชาวจีน กลุ่มของสัญลักษณ์ทางการเคารพบูชามีรากฐานมาจากวัฒนธรรมการเคารพบูชาบรรพบุรุษและเทพเจ้าของชาวจีน กลุ่มของสัญลักษณ์ด้านการประกอบพิธีกรรมมีรากฐานมาจากลัทธิเต๋าและวัฒนธรรมด้านการบริโภคนิยม กลุ่มของระบบสัญลักษณ์ทางด้านปรัชญาในการดำรงชีวิตมีความเกี่ยวข้องกับทัศนะทางด้านจริยธรรมของชาวจีน ซึ่งเกิดจากการผสมผสานทางความเชื่อในแบบพุทธมหายาน แนวคิดของขงจื้อและเล่าจื้อ รวมทั้งแนวคิดในการปฏิบัติของลัทธิเต๋า จากการวิเคราะห์กรณีศึกษาย่านชุมชน ผังอาคารและที่ว่างในย่านตลาดน้อยพบว่าสัมผัสการรับรู้สถานที่นั้นเกิดจากสัญญาที่สำคัญสี่ประการ กล่าวคือ ผู้คนที่อยู่อาศัย ระบบที่ว่างที่มีความหมายทางระบบสัญลักษณ์ พิธีกรรมที่มีการสืบทอดมาจากความเชื่อดั้งเดิม และรูปแบบกิจกรรมทางเศรษฐกิจสังคม สัญญาทั้งสี่ประการนี้นำไปสู่การตีความและสร้างความหมายให้เกิดขึ้นในผังชุมชน ที่โล่งว่าง อาคารและสถาปัตยกรรมซึ่งมีความสัมพันธ์แนบแน่นกับผู้อยู่อาศัยในย่านตลาดน้อยมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน

ABSTRACT: Semiotics of place under research framework has set by the corresponding of Phenomenology and Semiology. This research's main idea is to extend the understanding area about city, space and architecture by the finding "How sense of place occurred?" From the study, it was found "sense of place" has emerged from five physical elements: the living history, the pervasiveness of merit life, the complexity of space and activities, the Chinese people, the Chinese traditional ceremony including with architecture and Chinese language. Additional, the classification of all symbolic elements has linked to the Chinese cultural root. This research has also found the based culture of the china's

place formed the Chinese sense of place in Talad-Noi district ; originated from these cultural roots; Feng-Sui culture - ancestor worship - the China's social network culture - consumption culture and Chinese ethics culture. From the community district, building block and space in Talad-Noi district ; sense of place has been significant by four signifiers : living resident, symbolic space, traditional rite and socio-economics activities. The four signifiers have lead to the interpretation and meaning creation through of community plan, open space, building and architecture. These related to the local people in Talad-Noi for continuing from the past.

1. บทนำ

สัญญาแห่งสถานที่เป็นการขยายมิติความเข้าใจในเรื่องปรากฏการณ์ศาสตร์ โดยอาศัยแนวความคิดทางด้านสัญศาสตร์เป็นแนวทางในการวิเคราะห์อาคารสถาปัตยกรรม สถานที่ ย่านและชุมชน เพื่อนำไปสู่การอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งในแง่รูปธรรมที่ปรากฏและความหมายเชิงนามธรรมที่ซ่อนอยู่ หรืออาจกล่าวได้ว่าการอธิบายรูปและนาม ตามแนวคิดทางปรากฏการณ์ศาสตร์ ร่วมกับการอธิบายสัญญาและความหมายของสัญญา ตามแนวคิดทางสัญศาสตร์นั่นเอง

2. วัตถุประสงค์ในการวิจัย

2.1 เพื่อศึกษาเรื่องของเมืองจากปรากฏการณ์เมืองที่เกิดขึ้น ในแง่ของความเป็นมา ประวัติศาสตร์และวิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ประเพณี ความเชื่อ และสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน รวมทั้งรูปแบบการใช้สอยอาคาร สถานที่ พื้นที่ว่างและกิจกรรมต่างๆที่เกิดขึ้น

2.2 เพื่อสร้างแนวทางในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์เมืองที่เกิดขึ้น เพื่อระบุถึงองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญ ซึ่งส่งผลให้เกิดความหมายของสัมผัสการรับรู้สถานที่ (sense of place) โดยอาศัยศาสตร์การสื่อความหมายทางวัฒนธรรม (สัญศาสตร์ : Semiotics) ซึ่งพิจารณาจากระบบการให้คุณค่าของสภาพแวดล้อมทางด้านกายภาพที่ส่งผลกับการรับรู้การตีความ และการให้คุณค่าของคนในสังคม หรือชุมชน รวมทั้งองค์ประกอบต่างๆ ที่ทำให้เกิดบรรยากาศเมืองที่มีคุณค่าทางด้านวัฒนธรรม

3. เนื้อหา วิธีการและขอบเขตในการวิจัย

3.1 เนื้อหาของการวิจัยเป็นการศึกษาปรากฏการณ์เมืองที่เกิดขึ้น เป็นเรื่องของการรับรู้ความรู้สึก การรับรู้และสร้างความหมายของสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่มีต่อผู้คน ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับการสื่อความหมายทางวัฒนธรรมตามหลักของสัญศาสตร์ เพื่อกำหนดความหมายทางสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของพื้นที่ โดยอาศัยสัมผัสทั้งห้าของมนุษย์ในการรับรู้ถึงการดำรงอยู่ของชีวิตและจิตวิญญาณของสถานที่ (Spirit of Place) ดังนั้นการวิเคราะห์พื้นที่จึงมุ่งเน้นไปที่ประเด็นของการกำหนดองค์ประกอบต่างๆ ที่ทำให้เกิดสัมผัสการรับรู้สถานที่ (sense of place) และผลของการวิเคราะห์ได้ถูกนำไปใช้ในการกำหนดแนวทางในการพิจารณาคุณค่าทางนามธรรม และทิศทางการพัฒนาอย่างเป็นรูปธรรม

3.2 กลุ่มเป้าหมาย หรือประชากรในการสำรวจ ได้แก่ ผู้ที่พักอาศัยในย่านตลาดน้อย เจ้าของอาคารและสถานที่สำคัญต่างๆ ในพื้นที่ เช่น โบสถ์คริสต์ ศาลเจ้า โบราณสถาน เป็นต้น รวมทั้งกลุ่มนักท่องเที่ยวชาวไทยและชาวต่างประเทศ ที่ได้มีประสบการณ์ในการเดินเยี่ยมชมพื้นที่

3.3 วิธีการในการสำรวจกลุ่มเป้าหมายกระทำโดยการสัมภาษณ์ตรง (Direct Interview) การสำรวจ โดยใช้แบบสอบถาม (Questionnaire) การสังเกตการณ์ในพื้นที่ (Field Observation) การสำรวจพื้นที่ (Site Survey) และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participated Observation)

4. การวิเคราะห์ระบบสัญลักษณ์และรากเหง้าทางวัฒนธรรม (Symbolic System and Cultural Root)

จากแนวคิดของความหมายของสัมพัทธ์การรับรู้สถานที่ ซึ่งเกิดจากสัมพัทธ์ทั้งห้าประการนั้นเมื่อนำไปวิเคราะห์ในพื้นที่ชุมชนชาวจีนย่านตลาดน้อย พบว่าสัมพัทธ์การรับรู้สถานที่เกิดจากองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญห้าประการ ได้แก่ หนึ่งร่องรอยทางประวัติศาสตร์ที่ยังคงอยู่ สองวิถีชีวิตในแบบพุทธของชาวจีน สามการซ้อนทับของกิจกรรมในสถานที่เดียวกันอย่างแยกไม่ออก สี่ผู้คนเชื้อสายจีน ห้าสัญลักษณ์ทางพิธีกรรมความเชื่อ อาคารและสถาปัตยกรรม ตลอดจนภาษาที่ใช้ในการสื่อสารระหว่างกัน ทั้งนี้หากพิจารณาในระบบสัญลักษณ์ที่ปรากฏ (Symbolic Environment) เพื่อตีความถึงการสื่อสารทางวัฒนธรรมที่ซ่อนอยู่ภายใต้ระบบสัญลักษณ์ดังกล่าว (สัญศาสตร์ :Semiotics) รวมทั้งระบบสัญลักษณ์ทางกิจกรรมที่ปรากฏในชีวิตประจำวัน พบว่าระบบสัญลักษณ์ของชาวจีนสามารถแบ่งออกได้เป็น 5 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ 1) กลุ่มของสัญลักษณ์ทางด้านดวงจัญ ประกอบไปด้วย สัญลักษณ์แห่งการสร้างพลังที่เป็นมงคล เช่น สัญลักษณ์หยินหยาง ป้ายตัวอักษรเป็นยันต์สร้างพลัง เป็นต้น และสัญลักษณ์แห่งการทำลายพลังที่ไม่เป็นมงคล เช่น สัญลักษณ์สิงโตคาบดาบ กระงกแปดเหลี่ยม เป็นต้น สัญลักษณ์ต่างๆ เหล่านี้เป็นเครื่องมือที่แสดงถึงความพยายามที่จะผสมผสานพลังของธรรมชาติที่ตั้งและบริบทแวดล้อม เพื่อก่อให้เกิดพลังที่ดีแก่ผู้อยู่อาศัย ทั้งนี้ยังต้องมีความสัมพันธ์กับพลังเฉพาะของแต่ละบุคคลอีกด้วย (ชาวจีนเรียกว่า “ธาตุ” โดยแบ่งเป็น 5 ธาตุ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟและธาตุทองตามลักษณะของแต่ละบุคคล)

กลุ่มที่ 2) กลุ่มของสัญลักษณ์ทางการบูชาเทพเจ้าและบรรพบุรุษ พบว่าสัญลักษณ์เหล่านี้มักปรากฏบริเวณเหนือประตูทางเข้าหลักของบ้านในลักษณะของศาลเจ้าขนาดเล็กติดเหนือวงกบประตูด้านบนพร้อมกระดางขนาดเล็ก นอกจากนั้นยังมีการตั้งศาลเจ้าบนพื้นในตำแหน่งที่ตรงกับประตูทางเข้าหลัก ที่เรียกว่า “ตั้ง

เอี้ยะ” ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานองค์เทพเจ้าซึ่งเป็นเทพที่ชาวจีนให้การเคารพบูชาที่สำคัญอีกองค์หนึ่งและจำเป็นที่ทุกบ้านจะต้องมีการตั้งศาลตั้งเอี้ยะไว้เสมอ สัญลักษณ์ของการเคารพบูชาเทพเจ้าในระดับครอบครัวนี้เป็นเสมือนสะพานที่เชื่อมโยงไปกับศาลเจ้าขนาดใหญ่ในระดับชุมชน

กลุ่มที่ 3) กลุ่มของสัญลักษณ์ทางการสร้างศาลเจ้าเพื่อประกอบพิธีกรรม และการก่อตั้งสมาคมการกุศลต่างๆ โดยเกิดจากการรวมกลุ่มของชาวจีนที่มีความเชื่อและอุดมมุ่งหมายในการดำเนินชีวิตเดียวกัน ซึ่งสังเกตได้ว่าศาลเจ้าของชาวจีนแต่ละแห่งนั้น นอกจากเป็นที่เคารพบูชาเทพดาฟ้าดินและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายแล้วนั้น ยังเป็นสัญลักษณ์ของการรวมกลุ่มทางวัฒนธรรมของคนที่มีเชื้อสายเดียวกัน เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ต่อไปในอนาคต ศาลเจ้าไม่เพียงแต่เป็นสถานที่เพื่อการประกอบพิธีกรรมเท่านั้น แต่ยังเป็นเสมือนตราประทับของชาวจีนแต่ละคนที่นำไปสู่การช่วยเหลือพึ่งพากันในลักษณะของความเป็นครอบครัวขนาดใหญ่

กลุ่มที่ 4) กลุ่มของสัญลักษณ์ทางการประกอบพิธีกรรม สังเกตได้ว่าพิธีกรรมต่างๆของชาวจีนนั้นเป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพลังงานที่มีอยู่ในธรรมชาติ (ชาวจีนเรียกว่า “ชี่”) พลังงานเหล่านี้เป็นพลังที่มีทั้งพลังงานที่ดีและพลังงานที่ไม่ดี การประกอบพิธีกรรมต่างๆจึงช่วยสร้างให้เกิดความสมดุลของพลังงานทั้งหลาย ทั้งยังเป็นการจัดปิดเป่าวิญญาณร้ายและเสริมสร้างบุญบารมีอีกด้วย ซึ่งเป็นรากฐานที่มีมาจากอดีตที่ลัทธิเต๋ามีอิทธิพลทางด้านความเชื่อ

กลุ่มที่ 5) กลุ่มของสัญลักษณ์ที่แสดงถึงปรัชญาในการดำรงชีวิต โดยชาวจีนส่วนใหญ่ยังเชื่อถือในหลักการของพุทธศาสนาแบบนิกายมหายาน จึงแสดงให้เห็นถึงการเชื่อถือในการสะสมบุญบารมีจากการทำทานเพื่อเป็นรากฐานแห่งการหลุดพ้นหรือนิพพาน ประกอบกับความเชื่อในเรื่องวิญญาณหลังความตายจึงทำให้เกิดการทำทานให้แก่คนมีชีวิต ในรูปแบบของการกุศลต่างๆ เช่น พิธีการเทกระจาด เป็นพิธีการแจกสิ่งของเครื่องใช้ให้แก่ผู้ยากไร้ รวมทั้งการทำทานแก่คนที่ตายไปแล้ว เช่น พิธีการทำงูเด็ก เป็นการทำบุญ

อุทิศส่วนกุศลและเผาศพของเครื่องใช้ที่ทำมาจากกระดาษ เพื่อให้คนตายได้ใช้ในโลกหลังความตาย พิธีทำทานแก้วิญญาณเร่วร้อนที่อยู่ตามท้องถนนและที่สาธารณะต่างๆ ในลักษณะของการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่วิญญาณเร่วร้อน ซึ่งชาวจีนมักเชื่อว่าเป็นวิญญาณร้ายที่สร้างความไม่สงบสุขแก่ผู้อยู่อาศัย

5. ผลการวิจัยและอภิปรายผลการวิจัย

ความสัมพันธ์ของระบบสัญลักษณ์ที่ปรากฏขึ้นมา นั้น ส่งผลให้สามารถวิเคราะห์เพื่อหาประเด็นความเชื่อมโยงกับต้นกำเนิดหรือรากเหง้าทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวจีนในย่านตลาดน้อยได้อย่างชัดเจน ทั้งนี้เนื่องมาจากความชัดเจนของระบบสัญลักษณ์ที่ปรากฏขึ้นมาตนเอง ซึ่งสามารถสรุปได้ว่าระบบสัญลักษณ์ทั้งกลุ่มมีความเกี่ยวเนื่องไปถึงวัฒนธรรมหลักห้าประการ ดังนี้คือ

ประการที่ 1) ระบบสัญลักษณ์ทางด้านฮวงจุ้ยมีรากฐานเชื่อมโยงมาจากวัฒนธรรมด้านความเชื่อเรื่องพลังที่เกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานของชาวจีนในสมัยโบราณ และเป็นศาสตร์ที่ยังได้รับความเชื่อถือจากชาวจีนเป็นจำนวนมากในปัจจุบัน

ประการที่ 2) ระบบสัญลักษณ์ทางการบูชาเทพเจ้าและบรรพบุรุษมีความเชื่อมโยงมาจากวัฒนธรรมการเคารพบูชาเทวดาฟ้าดิน และชีวิตหลังความตาย จากลัทธิเต๋าในอดีต

ประการที่ 3) ระบบสัญลักษณ์ของศาลเจ้าเพื่อประกอบพิธีกรรมทางด้านความเชื่อซึ่งเป็นผลมาจากวัฒนธรรมการสร้างระบบเครือข่ายทางสังคมของคนจีน (Chinese Social Network)

ประการที่ 4) ระบบสัญลักษณ์ทางการประกอบพิธีกรรมพบว่ามีเชื่อมโยงกับหลักการเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติตามแนวคิดที่สำคัญของ “เจ้าจื่อ” (ปราชญ์ที่สำคัญต่อรากฐานทางความคิดของชาวจีนมาตั้งแต่สมัยโบราณ) และมีความเกี่ยวเนื่องไปยังวัฒนธรรมด้านการบริโภคอีกด้วย

ประการที่ 5) ระบบสัญลักษณ์ทางการบูชาในการดำรงชีวิตมีความเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรมเรื่องความ

ดีงามและสุนทรียภาพในทัศนะของชาวจีน รวมทั้งแนวคิดทางลัทธิความเชื่อและศาสนาได้แก่ แนวคิดของเจ้าจื่อและเจ้าจื่อ แนวคิดทางศาสนาพุทธนิกายมหายาน และแนวคิดตามลัทธิเต๋า

6. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

แนวทางการศึกษาถึงสัญลักษณ์และความหมายของสัญลักษณ์ในอาคารและสถานที่นั้นช่วยให้เกิดความเข้าใจถึงประโยชน์ใช้สอยที่แท้จริงและความหมายในเชิงจิตวิทยาที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ได้เป็นอย่างดี ซึ่งจะทำให้งานออกแบบสถาปัตยกรรมเต็มไปด้วยความหมายที่เป็นที่เข้าใจและยอมรับในวงกว้าง ส่งผลให้การออกแบบสถาปัตยกรรมไม่เกิดความสูญเปล่าจนหากำไม่ได้ในภายหลัง สถาปนิกส่วนมากมักออกแบบจากความต้องการเบื้องต้นของลูกค้า ร่วมกับจินตนาการของตนเองอย่างเป็นตัวของตัวเอง จนลืมนึกถึงความหมายที่แท้จริงที่มักหลบซ่อนตัวอยู่ภายใต้จิตสำนึก และเฟื่อเวลาแห่งการปรากฏตัวภายหลังที่การก่อสร้างแล้วเสร็จ ซึ่งนั่นเป็นบทพิสูจน์ว่างานออกแบบชิ้นนั้นมีคุณค่าทางจิตใจมากน้อยเพียงใด หรือเป็นเพียงวัตถุที่มีค่าเท่านั้นและไม่เพียงแต่อาคารและสถาปัตยกรรมเท่านั้นที่ควรสร้างให้เกิดความหมายแก่ผู้ใช้สอย หากยังครอบคลุมไปถึงความหมายในการออกแบบสถานที่ ย่าน ชุมชน และเมืองในที่สุดอีกด้วย

7. เอกสารอ้างอิง

- [1] Daniel Chandler, 2002. Semiotics: The Basics. London : Routledge.
- [2] Youxuan Wang, 2001. Buddism & Deconstruction : Toward a comparative semiotics. Hongkong : Richmon & Surrey.
- [3] Thomas A. Sebeok, 2000. The Form of Meaning : Modeling system theory & Semiotics analysis. Burlin : Curson.
- [4] Robert Cooper and Nonthapa Cooper, 1982. Culture Shock Thailand. Singapore: Marshall Cavendish Editions.

- [5] Susan Horner and John Swarbrooke, 2004.
International Cases in Tourism Management. UK.
: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- [6] Xinzhong Yao. Routledgecurzon Encyclopedia of Confucianism O-Z. London : Routledge Curzon, 2003.
- [7] Xinzhong Yao, 2000. HOIAN : Ancient Town of Hoi An Thrives Today. Japan : Showa Woman's University Institute of International Culture .
- [8] ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545. สัญญาวิทยา, โครงสร้างนิยม, หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์. กรุงเทพฯ : วิชาษา.
- [9] สุกัญญา สมไพบูลย์, 2543. สัญญานิยมในการสื่อสารการแสดง “ลิเก” ในยุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ : วิทยานิพนธ์ นม., จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [10] พงศ์กฤษฎี พลเลิศ, 2543. การสื่อความหมายเชิงสัญญาะในสินค้าท่องเที่ยวชาวเขา. เชียงใหม่ : วิทยานิพนธ์ นม., มหาวิทยาลัยแม่โจ้.
- [11] วิทิต วัฒนาวินูล, 2548. ประวัติการแพทย์จีน. กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน.
- [12] ศักดิ์ บวร, 2547. ไอน์สไตน์กับพุทธะ. กรุงเทพฯ : สมิต.
- พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, 2544. สำเภายามตำนานเจ้ากอกอก. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์.
- [13] ด้วน ที เชิง, 2538. พลิกต้นตระกูลไทย. กรุงเทพฯ : พิราบ.
- [14] เอเดรียน สนอดกราส, 2541. สัญญาลักษณ์แห่งพระศุภ. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์วิชาการ.
- [15] ทิพย์สุดา ปทุมานนท์, 2536. ปรากฏการณ์ศาสตร์ในสถาปัตยกรรม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [16] ทวีป วรดิกล, 2544. ประวัติศาสตร์จีน. กรุงเทพฯ : หน้าต่างสู่โลกกว้าง.
- [17] มัลลิกา พงศ์ปรีตร, 2546. เอเชียนูรพา จีน ได้วันเกาหลี ญี่ปุ่น. กรุงเทพฯ : หน้าต่างสู่โลกกว้าง.
- [18] ปิยะพร กัญชนะ, 2537. ตลาดน้ำ: ย่านชุมชนริมน้ำในสังคมเมืองสยาม. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.